

Юринець Я. І.

<https://orcid.org/0000-0002-3675-1872>

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА «ВОЙОВНИЧОСТІ» ТА ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ 1920–1930-х рр.

У статті здійснено аналіз особливостей періоду становлення тоталітарного режиму та ідеологічної диктатури в радянській Україні 1920–1930-х років. Однією з ключових характеристик цього етапу є постійно нав'язуваний наратив боротьби як із зовнішнім ворогом, так і на внутрішніх «фронтах». Цей наратив спрямовувався на підтримку «войовничого» запалу в суспільстві, що сприяло зміцненню основ тоталітаризму та поступовій радянзації освіти і науки. Агресивність режиму, яка досягла свого апогею у масових репресіях доби «Великого терору», утримувала і чітко фіксувала «єдино правильний» ідеологічний вектор розвитку будь-яких сфер життя, зокрема й науки, освіти та культури. Термін «войовничість» щодо процесів, характерних для України 1920–1930-х років, відображає описаний ще Томасом Гоббсом стан «війни всіх проти всіх», де межа між «своїми» та «чужими» маніпулятивно затирається. Як показано у статті, насаджуваний радянською владою етос «войовничості» щодо уявних ворогів, колишніх колег, рідних і навіть самих себе був основою інтелектуального життя зазначеної доби. Особливості цього етосу проаналізовано в контексті політик «войовничого атеїзму» та «войовничого матеріалізму», процесу радянзації наукових і освітніх установ, масових «чисток» і репресій кінця 1930-х. Запропонований підхід до аналізу особливостей українського інтелектуального середовища 1920–1930-х років крізь призму наративу «войовничості» сприяє цілісному розумінню інтелектуальних, зокрема філософських, процесів радянської доби.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, радянська філософія, ідеологія, тоталітаризм, войовничий атеїзм, войовничий матеріалізм, літературні та філософські дискусії в Україні 1920–1930-х рр., репресії.

Попри популярність та особливу увагу дослідників до періоду 1920–1930-х років, завжди залишається відчуття неповноти й фрагментарності, яке лише посилюється мірою кількісного зростання наукових розвідок. І проблема полягає не в недостатній якості досліджень, поверховості аналізу чи нестачі фактографічного матеріалу. Важливим етапом має бути визначення певного стрижня або загальної канви, які б уможливили створення цілісної картини аналізованих процесів, їхніх взаємозв'язків і перспектив. Тож пропонуємо розглянути ключові події інтелектуального життя радянської України 1920–1930-х рр. крізь призму політики «войовничості», що є важливою характеристикою зазначеної доби й відображає її загальний умонастрій. Саме такий підхід, на нашу думку, здатен увиразнити сутність процесів, запроваджуваних радянською владою, і сформувати цілісне уявлення про їхній загальний ідеологічний контекст.

Агресивна політика тоталітарних режимів щодо насаджування єдиних світоглядних орієн-

тирів та ідеологічних наративів — явище очевидне й традиційно повторюване. Постійне підігрівання боротьби між опонентами (подекуди навіть штучне формування надмірної несумісності), активний пошук не лише зовнішніх, а й внутрішніх ворогів і, зрештою, маніпулятивне перетворення на ворогів геть усіх учасників протистояння — саме такими етапами можна характеризувати процес оформлення тоталітарного середовища. Тож не видається дивним епітет «войовничий» щодо характеристики будь-яких процесів, що відбувалися в радянській Україні 1920–1930-х. Пріоритетність насаджування такої «войовничості» для суспільства, яке перебувало в постійно підтримуваній ілюзії необхідності напруги і безперервної боротьби, допомагала реалізовувати ключове завдання: не дати можливості зупинитись, озирнутись, уважніше глянути на запропонованих «ворогів» та побачити реальну перспективу започаткованих партійною верхівкою процесів трансформації світоглядних цінностей і надбудов. І в такій перспективі над-

звичайно прозорим стає принцип боротьби не «за щось» (тим паче, усвідомлення цього абстрактного «щось» аж ніяк не передбачалось), а «проти всього» — минулого, сучасного та майбутнього. Чітка лінійність перспектив синхронно перетворювала не лише минуле, а й теперішнє на викарбуваний моноліт.

«Войовничий атеїзм»: нищення духовності, традиції та віри

Важливо поміркувати, чому боротьба з релігійними віруваннями була настільки пріоритетною та важливою для більшовиків. Звісно, на перший погляд очевидно є несумісність релігійного світогляду з матеріалістичним, який стрімко набував статусу нової релігії. Крім того, політика «войовничого атеїзму» реалізувала ще одне завдання — розірвати будь-які зв'язки з минулим і традиціями, одночасно заміщуючи їх комуністичною ідеологією та принципом партійності. І саме цей аспект видається найбільш руйнівним для світоглядних перспектив. Називати процес запровадження політики «войовничого атеїзму», наслідками якого були репресії та фізичне знищення духовенства, власне «політикою» — надто толерантно. Насправді це були жорстокі гоніння на Церкву, вихолощення принципів духовності, ліквідація осередків духовної просвіти та й самих вірян. Яскравим результатом таких діянь було закриття в 1919 р. єдиного на тодішніх українських теренах православного закладу вищої освіти — Київської духовної академії (КДА), а в 1924 р. її наступниці — Київської православної богословської академії (КПБА).

Антирелігійний сектор відіграв важливу роль у науково-дослідній роботі 1920–1930-х рр., опікуючись питаннями антирелігійної пропаганди та визначаючи тактику формування нового типу «войовничих безвірників». У марксистській критичній літературі ще від початку 1920-х завжди підкреслювалося гостре неприйняття релігійності та намір протиставити «середньовічним умонастроєм» союз натуралістів і марксистів (Семковський, 1922, с. 73).

Широку боротьбу проти проявів релігійності в образі нової радянської людини було легітимізовано в 1923 р. спеціальним рішенням VII конференції КП(б)У щодо розгортання масової антирелігійної пропаганди і задекларовано вже як основне завдання культурного будівництва на X з'їзді КП(б)У в 1927 р. Метою цих постанов було остаточне усунення з народної освіти будь-якого конфесійно-релігійного впливу. Рі-

шення з'їзду рекомендували поступово розширювати атеїстично-пропагандистську роботу серед населення, зокрема посилюючи антирелігійну пропаганду через пресу, театр, кіно, радіо. Тож велику роль у цьому процесі відігравали масові газети та журнали, видання яких також було започатковано ще в 1920-х: газети «Войовничий безвірник» (вид. з 1929 р.) та «Безбожник» (вид. з 1937 р.), журнал «Безвірник» (вид. з 1924 р.). У різних містах України періодично скликали антирелігійні семінари та збори. В 1928 р. було створено Київську комісію з вивчення релігійної ідеології при кафедрі марксизму-ленінізму Всеукраїнської академії наук (ВУАН)¹, а на I Всеукраїнському з'їзді спілок безвірників, який відбувся цього ж року, організаційно оформилась Спілка безвірників України (з 1929 р. — Спілка войовничих безвірників).

Згодом діяльність таких організацій виявилась недостатньо ефективною і надто «поблажливою» щодо духівництва та вірян. Із передовиць почали лунати гасла, вже геть не схожі на вмовляння або переконання, на кшталт такого: «Боротьба з релігією є невід'ємна частина нашої загальної боротьби за нищення капіталізму, за будівництва нового безкласового безрелігійного комуністичного суспільства. Нехай попи всіх релігій знають, що антирелігійну пропаганду будемо вести доти, доки остаточно релігія не буде витравлена зі свідомості трудящих» (Войовничий безвірник, 1929, с. 1). Та й сама боротьба з релігійним світоглядом набувала неприховано войовничого характеру, а згадані спілки та організації перетворились на відкрито войовничі атеїстичні товариства.

Відповідно сформувалися нові завдання, які переорієнтовували від теоретизувань до активної агресивної боротьби: «...треба вивести з стану цілковитого анабіозу спілку безвірників України, навести в ній більшовицький лад, зробити її справді войовничою» (Жовтневий, 1937, с. 3). Зауважимо, що суть «наведення більшовицького ладу» була цілком очевидною вже від початку 1930-х: насправді йшлося про знищення будь-якого дискурсу та жорстокі репресії проти кожного, хто намагався зберегти право на власну світоглядну (чи наукову) позицію. І вже, гадаємо, не варто навіть наголошувати на абсурдності підстав для репресивних дій радянської влади, тим паче, що ці підстави мали наклепницький і маніпулятивний характер.

¹ Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1921–1936), до 1921 р. — Українська академія наук (УАН), у 1936–1991 рр. — Академія наук Української РСР, у 1991–1993 рр. — Академія наук України, з 1994 р. — Національна академія наук України.

Войовничий матеріалізм. Радянська освітніх і наукових установ

Позбавляючись впливу Церкви, очищуючи під гаслами «войовничого атеїзму» світогляд людей від релігії та традицій духовності, з 1920-х рр. радянська держава виявляла пильну увагу до освітніх і наукових установ, активно впроваджуючи у життя «марксистсько-ленінські підходи» до освіти й науки. Процес докорінної перебудови системи освіти (насамперед вищої) мав за мету цілковите підпорядкування сфери освіти й науки ідеологічним завданням, перетворення їх на інструменти комуністичної пропаганди та соціалістичного будівництва. Зорієнтованість на масовість і популізм не передбачала необхідності збереження академічності, наукової традиції чи розвитку наукового потенціалу. Тому скасування вчених звань і ступенів, знищення автономії університетів, цілковите підпорядкування новоствореним радам комісарів, очолюваним революціонерами-невігласами, та Народному комісаріату освіти призвело до повного руйнування не лише університетської системи, а й системи освіти загалом.

Важливу роль у підготовці ідеологічних кадрів для партійної та наукової роботи відіграв Комуністичний університет імені Артема, що діяв у Харкові в 1922–1932 рр. (постав унаслідок реорганізації Вищої партійної школи при ЦК КП(б)У, відкритої у 1920 р.²). Сюди за рішенням ЦК КП(б)У та губкомів відряджали на навчання комуністів і комсомольців. Ще з 1921 р. у Харкові діяла науково-дослідна кафедра марксизму та марксознавства, на базі якої у 1923 р. було створено Український інститут марксизму. Переіменований у 1927 р. на Український інститут марксизму-ленізму (УІМЛ), з 1931 р. він входив до складу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН)³. У 1932 р. саме на базі ВУАМЛІН було створено чи не найавторитетніший осередок із підготовки марксистів — Інститут червоної професури (ІЧП). У вересні 1934 р. ІЧП було переведено з Харкова до нової столиці УСРР — Києва, куди переїхав увесь викладацький склад і слухачі.

На базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів розформованого у

липні 1920 р. Харківського університету було створено Академію теоретичних знань (АТЗ) у складі Інституту суспільних наук (ІСН) та Інституту фізико-математичних наук (ІФМН). У квітні 1921 р. Академію теоретичних знань було перетворено на Харківський інститут народної освіти (ХІНО)⁴. З вересня 1925 р. при цьому виші було створено факультет політичної освіти, реформований у 1929 р. в Інститут комуністичної освіти із філософсько-атеїстичним факультетом.

Головним завданням усіх зазначених осередків комуністичної освіти та «марксознавства» стали проведення науково-дослідної роботи в галузі марксизму-ленізму та підготовка кадрів для пропагандистсько-педагогічної діяльності.

На окрему увагу в контексті реалізації нарративу войовничості в науковому середовищі заслуговує діяльність товариства «Войовничий матеріаліст України» (згодом — Товариство войовничих матеріалістів-діалектиків), заснованого 9 жовтня 1927 р. у Харкові за прикладом московського товариства «Воинствующий материалист». Діяльність членів товариства мала за мету науково-дослідне розроблення проблем діалектичного та історичного матеріалізму й ленізму, утвердження діамату в галузі методології природничих наук, боротьбу з «ревізіоністськими» ухилами і перекручуваннями марксистської філософії та соціології (Товариство, 1927). Пропагандистську роботу товариство вело через публічні лекції його членів, організацію дискусій, видання монографій і статей у марксистській періодиці. Під егідою товариства та Українського інституту марксизму у 1929 р. у Харкові було видано збірник «Войовничий матеріаліст».

Згадані вище інституції й товариства, що постали в Україні у 1920-х рр., визначили основний зміст української радянської філософії й 1930-х, пов'язаний із подальшим розробленням і популяризацією діалектичного й історичного матеріалізму, а також пропагандою марксистсько-ленінської ідеології. У 1930-х рр. цю роботу вели передусім під егідою згаданої вище Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів, до складу якої входив і створений у 1932 р. Інститут філософії та природознавства. Як зафіксовано, зокрема, в інститутському річному звіті з науково-дослідної роботи за 1932 р., предметне поле діяльності цього закладу обмежувалося проблемами ленінської теорії, питаннями

² Початково діяла під назвою «Українська центральна партійна школа».

³ Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів було створено в Харкові в результаті реорганізації Українського інституту марксизму-ленізму (УІМЛ) і на прохання чинний Всеукраїнській академії наук (ВУАН, з лютого 1936 р. — Академія наук УСРР) в Києві. Проіснувала до 1936 р., була майже розформована в результаті партійних чисток і приєднана до Академії наук УСРР.

⁴ У 1921 р. зазнав «реформування» й Київський університет, переформатований у Вищий інститут народної освіти (ВІНО); від 1926 р. діяв як Київський інститут народної освіти (КІНО).

філософської генези Маркса, Енгельса і Сталіна, практичними аспектами будівництва соціалізму (Річний звіт, 1932). Очевидно, що «науково-дослідне розроблення» в діяльності Інституту поступалося пропагандистському компоненту, якому з кінця 1920-х приділяли першорядну увагу. В освіті та науці дедалі активніше утверджувалася партійна настанова: «Потрібно, нарешті, у *найширших масах* розгорнути пропаганду бойового *войовничого діалектичного матеріалізму*, щоб таким чином у найширших колах робітничого класу, де пролетарська революція підірвала старі уявлення й забобони, міг скоріше виникнути новий світогляд» (курсив в оригіналі. — Я. Ю.) (За войовничий матеріалізм, 1929, с. 82).

Дискурс войовничості та інтелектуальні дискусії 1920–1930-х рр.

Окремим етапом розгортання політики «войовничості» на українських теренах постають незримо контрольовані владою інтелектуальні дискусії — як із питань методологічних (цілком регульоване протистояння діалектиків і механістів), так і з питань ідеологічних (питання щодо національної ідентичності контролювалось владою під гаслом «українізації»). Хронологічно цей період підвищеної теоретичної активності українських інтелектуалів можна обмежити двома значущими подіями — початком «літературної дискусії» (1925 р.) та масштабною (за участю близько 800 науковців) республіканською дискусією, яка стала своєрідним офіційним підсумком відомої дискусії механістів і діалектиків (Харків, 14–18 січня 1931 р.).

Варто зазначити, що порівняно з початком 1920-х так званий етап «дискусій» уже не був лише віддзеркаленням загальної спрямованості на боротьбу за ідеологічну чистоту через закриття інституцій, навчальних закладів, заборону на діяльність і цензуру видань. Ці процеси були організовані складніше: на початку без видимого, на перший погляд, втручання ззовні, із певним навіть заохоченням до дискусій, зі свідомим підвищенням градусу теоретичної гостроти та наукових пристрастей. Однак, як засвідчують справи репресованих освітян і науковців тієї доби, фінал цього дійства було запрограмовано, а долю дійових осіб вирішено заздалегідь.

Очевидно, що головним завданням тогочасної репресивної радянської машини було виявлення тих потенційно небезпечних складових, які в подальшому могли становити загрозу строгості марксизму, розхитавши його зсередини.

І саме для того, щоб виявити такі суперечливі моменти, влада як «верховний диригент» вирішила прислухатися до самотійної гри на той час ще не надто сформованого «оркестру» нових (і «оновлених») марксистів.

Літературна дискусія з початку її зародження (квітень 1925 р.) і була такою спробою задати «ключову ноту» і простежити за реакцією українських літераторів. Полеміка торкалась спочатку лише внутрішніх щодо літературного життя питань: як потрібно організовувати діяльність літературних спілок (орієнтуватись на масовість або на елітарність), чи доцільно літераторам долучатись до активної просвітницької роботи, як узгодити нові літературні напрями з традиційними формами тощо. Обговорювані проблеми не давали потрібної гостроти і ніяк не провокували учасників на різкі заяви. Саме на цьому етапі Микола Хвильовий формулює знамениті запитання-гасла «Європа чи просвіта?» (Хвильовий, 1993a) і «Україна чи Малоросія?» (Хвильовий, 1993b), якими переносить дискусію в площину політичну. І хто знає, до яких наслідків призвела б боротьба, яку спровокував у літературному (і не лише) середовищі Хвильовий. Майже миттєва реакція влади лише підтверджує нашу тезу щодо постійного спостереження, регулювання та готовності до завершення будь-яких загроз. Майже одночасно з'явилася низка публікацій у пресі, які згодом було перевидано окремими брошурами (Юринець, 1926; Хвиля, 1926; Гірчак, 1932). Паралельно бере початок процес «очищення» лав літературних спілок та організацій⁵ від тих, хто начебто «хоче скористати трибуну української літератури для боротьби проти пролетаріату» (Хвиля, 1928, с. 9). За допомогою політичних цькувань, абсурдних звинувачень не лише прихильників М. Хвильового, а і його опонентів, які, однак, не презентували офіційну позицію партії, було фактично ізольовано, а згодом фізично знищено. Так сталося і з самим Хвильовим, і з його однодумцями Михайлом Яловим та Олесем Досвітнім. А вже в 1930-х потрапив в опалу та був визнаний «буржуазним націоналістом» навіть Василь Еллан-Блакитний, який помер ще 1925 р. — задовго до політичного загострення навколо «літературної дискусії». І такими іронічними видаються фрази Миколи Хвильового у пролозі до останнього номера альманаху «Літературний ярмарок», якими він прощається з читачами: «...“Літературний ярмарок” відходить в область історії... Шкода? Я не сказав

⁵ Найавторитетнішими були «Гарт», «Плуг», Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників, Вільна Академія Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ).

би. Так завжди було: народжується, живе і вмирає... Словом, журиться нічого і особливо в наш бурхливий, прекрасний час» (Хвильовий, 1930, с. 1). Народний комісар освіти УСРР Микола Скрипник, резюмуючи підсумки літературної дискусії, зауважує короткотривалість останньої, пояснюючи це зміною загальних тенденцій в організації дискусійних процесів, які партія навчилася швидко скеровувати в правильне русло: «...замість того, щоб довгі місяці, чи навіть роки, по-трохи скупчувати елементи розходжень і протиставлянь, замість припускати повільну мобілізацію стихійних сил суспільної думки та складання організаційних оформлень...» (Скрипник, 1926, с. 22).

Ніби за лекалом, відбувались процеси і в філософському середовищі. Масштабна дискусія між механістами та діалектиками розгорталась також поетапно — від періоду порівняної свободи до певної межі загострення, а далі — до жорсткого одномоментного згортання й трагічного завершення. Такий алгоритм спрацьовував у всіх сферах — від природознавства до гуманітаристики. Важливо для такого запуску процесу активувати процес «войовничості», вказавши на ворога і зосередивши всі зусилля на безперервній боротьбі з ним. А потім непомітно цим ворогом ставав найактивніший борець, і система войовничості починала обертатися вже навколо нього. В такий спосіб винищувалась будь-яка активність взагалі: не було правильного напрямку, залишались лише догматичність, пасивність та інтелектуальний застій.

Зрештою, так і відбулось. Спогади академіка Абрама Деборіна, знакової постаті союзного масштабу для дискусій діалектиків і механістів, цілком відображають і видимий характер дискусій, і їх суть: «Задля маскування необхідно було провести дискусію, щоб показати перед спільнотою наш “демократизм”. ...Вважали за необхідне зібрати натовп тих, хто здатен був кричати на все горло: зрадники, вороги народу і т. д.» (Деборин, 2009, с. 123). У схемі «ворог» — «ворог», коли загрозу становить будь-яка активність взагалі, щоб її зняти, потрібно знищити обидва полюси напруги. Хоч як дивно, але закон єдності і боротьби протилежностей марксизм застосовував на практиці зовсім не діалектично: штучно нагнітаючи напругу, обираючи з позиції вигоди протилежності, а потім — жорстко їх знищуючи. І в такій своїй штучно сфабрикованій боротьбі на два фронти «...партія доводить щоразу з усією повнотою і наочністю... до досконалості вміння керувати мільйонними масами» (Левік, 1930, с. 38).

Войовничість щодо інакомислення і репресії кінця 1930-х років

Важливим аспектом реалізації політики «войовничості» була боротьба з інакомисленням і репресії на ідеологічному ґрунті, які стосувались не лише представників так званої старої інтелігенції, а й самих adeptів марксизму-ленізму. Варто звернути особливу увагу на етатичний характер радянської ідеології, що проявлявся у цілковитому контролі всіх сфер суспільного життя та повному підпорядкуванні індивідуальних інтересів принципам колективізму. Ідеологія етатизму обстоює інтереси держави як основного суб'єкта управління і контролю над економічними, політичними і соціальними процесами. Особливістю власне радянської ідеології було не тільки її пристосування до інтересів держави, а й «її функціональна залежність від державного і політичного апарату» (Bercken, 1989, р. 270). Насаджування характеру «войовничості» постає необхідним засобом задля утримання постійного контролю для всіх, хто щільно вплетений в таку ідеологічно-етатичну систему. Систему, яка працює задля реалізації єдиної важливої мети — самозбереження її самої, її стабільності, стійкості та показної міці.

Аналізуючи публікації кінця 1920-х — початку 1930-х рр. і згадуючи відповідні процеси в реорганізації наукових та освітніх установ, спостерігаємо поступове «розчищення» основи для побудови монолітної та внутрішньо статичної (мертвої з погляду науковості) ідеологічної системи, яка на довгі роки визначила специфіку радянської освіти й науки. Надихаючись гаслами «Геть стару професуру!», «Геть старі кадри!», тогочасна пропаганда вправно переорієнтувалась на нових ворогів — тих, хто ще намагався зберегти гідність та авторитет дореволюційних часів і в такий спосіб протиставляв «науку завданням соціалістичного будівництва» (Гардов & Фрідель, 1934). Із газетних і журнальних передовиць лунали заклики до «розгорнутого наступу» та «нещадної боротьби», які призвичаювали членів суспільства до ворожості проти всього та всіх ⁶.

Сумнозвісним інструментом цієї боротьби в радянській освіті та науці 1920-х рр. були «чистки», які влада використовувала передусім задля знищення «колишніх людей» та їхніх нащадків у академічному середовищі.

⁶ Яскравим прикладом такого втілення нарративу максимальної ворожості є звітна стаття-резолуція партійного осередку філософського-соціологічного відділу УІМЛ від 20 березня 1931 р. (Про стан, 1931).

Наприкінці 1920-х під хвилю чисток потрапила, зокрема, й Всеукраїнська академія наук, яка «хотіла бути академією, а уряд і партія прагнули використати її для пропаганди марксизму-ленінізму» (Полонська-Василенко, 1955, с. 7). Як один із хрестоматійних прикладів реалізації цього процесу згадаймо долю академіка Федора Міщенка⁷: рішенням Колегії Народного комісаріату від 9 березня 1928 р. його було виключено зі складу дійсних академіків ВУАН через буцім-то непридатність «з політичного та ідеологічного боку та за недостатньою кваліфікацією» (Ткачук & Пастушенко, 2017, с. 225).

Поряд із чистками у ВУАН варто згадати «викриття» антирадянської організації «Спілка визволення України» (СВУ) в листопаді 1929 р. і судовий процес над її фігурантами у Харківському оперному театрі навесні 1930 р. Тоді на лаві підсудних опинилося відразу 45 осіб, з-поміж яких діячі Української православної автокефальної церкви (УАПЦ), освіти, науки, літератури тощо. Головними осередками і координаційними центрами Спілки в обвинувальному акті проголошувалися ВУАН та УАПЦ. До складу кураторів організації та головних обвинувачених потрапили віцепрезидент ВУАН Сергій Єфремов і відомий літературознавець і педагог Володимир Дурдуківський, засуджені, відповідно, до десяти і восьми років ув'язнення. С. О. Єфремов помер 1939 р. у Володимирській в'язниці, так і не доживши до закінчення терміну покарання. Володимир Дурдуківському начебто пощастило достроково залишити Харківську в'язницю та повернутися до Києва, але не до звичного для нього насиченого життя у колі колег, учнів і друзів. Тавро «ворога народу» й пильний нагляд органів НКВС поділили життя В. Дурдуківського на «до» та «після», перетворивши його, за власним зізнанням, на «напівтруп», на «мертвяка», чужого «новому життю» (Справа Дурдуківського В. Ф., арк. 16). Але, як виявилось, ці моральні тортури були для нього лише початком: у грудні 1937 р. на В. Дурдуківського чекали ще один арешт і розстріл. Рішенням Пленуму Верховного Суду УРСР від 11 серпня 1989 р. сумнозвісну справу СВУ було закрито через відсутність складу злочину в діях засуджених осіб; усіх їх реабілітовано. Сучасні історики, дослідивши численні архівні матеріали щодо справи СВУ, також доходять висновку,

що судовий процес було повністю сфальшовано (Пристайко & Шаповал, 1995).

Колективні обвинувачувальні справи на кшталт справи СВУ варто розглядати передусім як спробу дискредитації тогочасної інтелігенції та руйнування її авторитету, і водночас як засіб формування образу ворога, який «зачаївся серед нас» і шкодить радянській державі та соціалістичному будівництву. Досить згадати, що справа СВУ, жертвами якої стали загалом близько п'ятиста осіб, була одним із потужних кроків у створенні радянської системи терору та репресій.

Наступним етапом «ідеологічної розправи» над інтелігенцією була справа виявлення контрреволюційної організації вже в колі харківських інтелектуалів — діячів ВУАМЛІН. Справа, яка набирала обертів ще з 1931 р., отримала розголос лише наприкінці 1934-го, в період посилення політичних репресій у СРСР, коли звільнення, виключення з лав партії, гостро викривальні публікації у пресі, допити, арешти, заслання стали звичними ознаками радянського повсякдення.

Особливо активні дії розгортались проти членів філософсько-соціологічного відділу ВУАМЛІН, який постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. було реорганізовано в Інститут філософії та природознавства. Важливо зазначити те, що членів харківського ВУАМЛІН до кінця 1920-х вважали цілком благонадійними та ідеологічно вивіреними. Свідченням цього було і те, що ревізія та оновлення складу ВУАН у Києві, яке відбулось завдяки виборам нових академіків 28 червня 1929 р., великою мірою доповнилось саме делегатами — представниками ВУАМЛІН⁸. Починаючи із 1934 р., керівний склад і науково-педагогічний колектив ВУАМЛІН було майже повністю оновлено. До Харкова прибули нові кадри, здебільшого випускники московського Інституту червоної професури: Освальд Дзеніс (президент ВУАМЛІН у 1934–1936 рр.), Зармайр Ашраф'ян (директор Українського Інституту червоної професури у 1934–1936 рр.), Арташес Сараджев (директор Інституту філософії ВУАМЛІН у 1935–1936 рр.) та ін. Новоприбулі розгорнули кампанію цькування і публічної дискредитації у пресі, викриваючи «великий список злочинів українських націоналістів, що засіли в наукових закладах, перед робітничим класом, наукою» (Тардов & Фрідель, 1934). Зміст таких «злочинів» описувався стандартно та формально, на кшталт: «У філософській науці українські

⁷ Федір Іванович Міщенко (1874–1933) — випускник і викладач Київської духовної академії (КДА), богослов, історик Церкви, візантолог (організатор і перший очільник Візантологічної комісії ВУАН), релігійний діяч, академік ВУАН. Детальніше про нього: (Ткачук & Пастушенко, 2017, с. 223–226).

⁸ «Це було найганебніше, що тільки можна було собі уявити» — так схарактеризував обрання нових академіків «від партії» тодішній віцепрезидент ВУАН Сергій Єфремов (Єфремов, 1997, с. 777).

націоналісти... пробували дати філософську основу шкідництва на теоретичному фронті... Вони фальсифікували марксо-ленінську діалектику» (Сенченко & Постоловська, 1934). Такі викривальні статті знаменували новий етап цілковитого партійного підпорядкування ВУАМЛПН.

У 1934–1936 рр. жертвами політичних репресій стали майже всі «старі» філософські кадри ВУАМЛПН — академіки Володимир Юринець і Семен Семковський, професори Рувім Левик, Петро Демчук, Олександр Бервицький, Яків Білик, Яків Блудов, Тодось Степовий (Діденко), Вольдемар Бон. У 1937 р. на кожного з них (за винятком Якова Блудова) чекали повторний арешт і розстріл.

Однак жертвами сталінського режиму виявилися не лише «старі» кадри, а й згадані вище члени «нового» керівного складу ВУАМЛПН: у 1937 р. було засуджено до розстрілу Освальда Дзеніса, Зармайра Ашраф'яна, Арташеса Сараджева та багатьох інших співробітників інститутів, що входили до Асоціації.

Не unikнули репресій і їхні кати з лав НКВС. Цинізм і жорстокість тоталітарного режиму виявилися у знищенні не тільки «неблагонадійних», інакомислячих чи політичних опонентів, а й його адептів і відданих служителів. І як тут не згадати давньогрецьку міфологічну оповідь про титана Кроноса, який ковтав власних дітей, аби зберегти владу. Доволі промовиста ілюстрація абсолютного зла радянського тоталітаризму.

Упродовж останніх десятиліть зібрано чимало документальних свідчень Великого терору, які увиразнюють невимовний трагізм політичних репресій радянського режиму, зокрема й на теренах України. Тож попри те, що в історії української філософії ця трагічна сторінка залишається майже не вивченою, можемо з певністю стверджувати, що ця сторінка сповнена зруйнованих надій і знищених життів. Можемо припустити також, що в репресіях щодо українських філософів 1920–1930-х рр. радянська тоталітарна машина дотримувалася випрацьованого алгоритму дій: дискредитація, масові арешти, фізичне знищення всіх дієвців — арештантів, їхніх катів і свідків. Характер «войовничості» та на-

саджування ідентичної за змістом політики яскраво відображає загальний умонастрій періоду, об'єднуючи всі етапи та події в єдине світоглядно-ціннісне полотно доби. Тож дослідження політики «войовничості» допомагає виявити механізми формування тоталітарних режимів, їхню ідеологічну базу та методи встановлення суспільного контролю. Вивчення ідеологічних аспектів такої політики дає змогу оцінити, як ідеологічний дискурс формував світогляд і поведінку людей у радянському суспільстві зазначеної доби.

Вочевидь, за сучасних реалій епітет «войовничий» набув глибшого, чіткішого і жорсткішого сенсу для кожного з нас. Але на початках становлення радянської ідеологічної диктатури ця «войовничість» була не менш очевидною, попри те, що сором'язливо прикривалася ідеями розбудови «нового» суспільства та «нової» людини. Ця войовничість виявлялася у різних формах — від примітивізованого розуміння цієї «нової» людини, націленої буцімто лише на те, аби «здійснити п'ятирічку за чотири роки», до безжального знищення інтелектуального потенціалу, духовних цінностей, культурних надбань і наукових напрямів. Власне кажучи, диктатура не може бути іншою: вона завжди має оцю «войовничість», поступово трансформуючись від гасел теоретичної боротьби до реального фізичного знищення опонентів. Однак, як мудро зауважувала Ханна Арендт, «кожне завершення в історії неминуче містить новий початок; цей початок є обіцянкою, єдиною звісткою, що завершення здатне породжувати нове. Починання... ідентичне людській свободі» (Арендт, 2005, с. 532–533). Збереження та плекання цього єдиного зерна нового початку є необхідною передумовою і запорукою невідворотності змін, продовження, а не повторення, утримання вектору напруги, а не полону трагічної сліпої циклічності.

Як бачимо, дослідження політики «войовничості» та її ролі у формуванні тоталітарного режиму в Україні 1920–1930-років має значний потенціал для більш цілісного та повного аналізу історичних процесів тієї доби й досягнення важливих уроків для сучасності.

Список посилань

- Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Дух і Літера.
Войовничий безвірник. (1929, 20 березня), 5.
 Гірчак, Є. (1932). *На два фронти в боротьбі з націоналізмом*. Пролетар.
 Деборин, А. (2009). Воспоминания академика А. Деборина. *Вопросы философии*, 2, 113–133.
 Єфремов, С. (1997). *Щоденники 1923–1927*. ЗАТ «Газета РАДА».
- Жовтневий, Н. (1937, 21 квітня). Чому склали зброю войовничі безвірники? *Комуніст*, 92, 3–4.
 За войовничий матеріалізм. (1929). *Більшовик*, 10, 78–84.
 Левік, Р. (1930). Теоретичне значення боротьби на два фронти. *У Філософія і політика* (с. 29–40). ДВУ.
 Марочко, В. & Хілліг, Г. (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1920–1941)*. Науковий світ.

- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Кліо.
- Полонська-Василенко, Н. (1955). *Українська академія наук (нарис історії)*. Logos.
- Пристайко, В., & Шаповал, Ю. (1995). *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти*. Інтел.
- Про стан і завдання на філософському фронті. (1931). *Прапор марксизму-ленінізму*, 1–2, 13–34.
- Річний звіт з науково-дослідної роботи Інституту філософії та природознавства за 1932 р. (1932). *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 3–8.
- Семковський, С. (1922). Марксизм как предмет преподавания. *Путь просвещения*, 4, 70–83.
- Сенченко, А., & Постоловська, Т. (1934, 28 травня). Партиїна організація Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів напередодні чистки. *Комуніст*, 3.
- Скрипник, М. (1926). Підсумки «літературної дискусії». *Більшовик України*, 1, 18–36.
- Справа Дурдуківського В. Ф. (Ф. 263, Спр. 57133-фп). Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.
- Стрижак, Є. (2007). Інститут Червоної професури (1929–1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професурі». У С. В. Кульчицький (Ред.), *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвид. зб. наук. пр.* (Вип. 17, с. 307–319). Інститут історії України НАН України.
- Тардов, М., & Фрідель, М. (1934, 5 січня). Переможним шляхом. *Комуніст*, 5, 3.
- Ткачук, М. Л., & Пастушенко Л. А. (2017). Міщенко Федір Іванович. У М. Л. Ткачук, & В. С. Брюховецький (Ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія: в 2 т.* (Т. 2: Л–Я, с. 223–226). Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Товариство «Войовничий матеріаліст України». (1927). *Молодняк*, 10, 125.
- Хвиля, А. (1926, 24, 25/28 квітня). Про наші літературні справи. *Комуніст*, 93, 94, 97.
- Хвиля, А. (1928). На підйомі. *Критика*, 1, 8–12.
- Хвильовий, М. (1993а). Думки проти течії. У М. Хвильовий, *Новели, оповідання, повість* (с. 650–692). Наукова думка.
- Хвильовий, М. (1993б). Україна чи Малоросія? У М. Хвильовий, *Новели, оповідання, повість* (с. 715–754). Наукова думка.
- Хвильовий, М. (1930). Пролог. *Літературний ярмарок*, 12 (142), 1–4.
- Шевченко, Л. (2007). «Контрреволюційна троцькістська група» в Інституті філософії в контексті справи «ВУАМЛІНУ». У П. Т. Тронько (Ред.), *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)* (Вип. 34, с. 54–67). Інститут історії України НАН України.
- Шудрик, І. (2012). *Історія філософської думки в Слобідській Україні*. ХДУХТ.
- Юринець, В. (1926, 18 квітня). З нагоди літературної дискусії. *Комуніст*, 3.
- Юринець, Я. (2016). Семен Семковський і становлення філософії природознавства в Україні 1920–1930-х рр. *Magisterium. Історико-філософські студії*, 65, 84–90.
- Юркова, О. (2015). Діячі науки в полі зору диктатури. У С. Кульчицький (Ред.), *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): в 2 т.* (Т. 2, с. 5–56). Інститут історії України НАН України.
- Bercken, W. (1989). *Ideology and atheism in the Soviet Union*. Mouton de Gruyter.
- Froese, P. (2004). Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed. *Journal for the scientific study of religion*, 43 (1), 35–50.
- Lidén, G. (2014). Theories of Dictatorships: Sub-Types and Explanations. *Studies of Transition States and Societies*, 6 (1), 50–67.

References

- Arendt, Kh. (2005). *Dzherela totalitaryzmu [The Origins of Totalitarianism]*. Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Bercken, W. (1989). *Ideology and atheism in the Soviet Union*. Mouton de Gruyter.
- Deboryn, A. (2009). Vospomynaniya akademika A. Deboryna [Memoirs of Academician A. Deboryn]. *Voprosy fylosofii [Philosophical issues]*, 2, 113–133 [in Russian].
- Froese, P. (2004). Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed. *Journal for the scientific study of religion*, 43 (1), 35–50.
- Hirchak, Ye. (1932). *Na dva fronty v borotbi z natsionalizmom [On Two Fronts in the Fight Against Nationalism]*. Proletar [in Ukrainian].
- Khvyliya, A. (1926, 24, 25/28 kvitnia). Pro nashi literaturni spravy [About Our Literary Affairs]. *Komunist [Communist]*, 93, 94, 97 [in Ukrainian].
- Khvyliya, A. (1928). Na pidiomi [On the Rise]. *Krytyka [Criticism]*, 1, 8–12 [in Ukrainian].
- Khvylovyi, M. (1993a). Dumky proty techii [Thoughts Against the Current]. In M. Khvylovyi, *Novely, opovidannia, povist [Novels, short stories, story]* (pp. 650–692). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Khvylovyi, M. (1993b). Ukraina chy Malorosiia? [Ukraine or Little Russia?]. In M. Khvylovyi, *Novely, opovidannia, povist [Novels, short stories, story]* (pp. 715–754). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Khvylovyi, M. (1930). Proloh [Prologue]. *Literaturnyi yarmarok [Literary fair]*, 12 (142), 1–4 [in Ukrainian].
- Levik, R. (1930). Teoretychne znachennia borotby na dva fronty [The Theoretical Significance of Fighting on Two Fronts]. In *Filosofia i polityka [Philosophy and politics]* (pp. 29–40). DVU [in Ukrainian].
- Lidén, G. (2014). Theories of Dictatorships: Sub-Types and Explanations. *Studies of Transition States and Societies*, 6 (1), 50–67.
- Marochko, V., & Khillih, H. (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy: zherty politychnoho teroru (1920– 941) [Repressed Educators of Ukraine: Victims of Political Terror (1920–1941)]*. Naukovyi svit [in Ukrainian].
- Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The Language of Soviet Totalitarianism]*. Klio [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N. (1955). *Ukrainska akademiia nauk (narys istorii) [Ukrainian Academy of Sciences (An Outline of History)]*. Logos [in Ukrainian].
- Pro stan i zavdannia na filozofskomu fronti [About the State and Tasks on the Philosophical Front]. (1931). *Prapor marksyzmu-leninizmu [The flag of Marxism-Leninism]*, 1–2, 13–34 [in Ukrainian].
- Prystaiko, V., & Shapoval, Yu. (1995). *Sprava “Spilky vyzvolennia Ukrainy”: nevidomi dokumenty i fakty [The Case of the “Ukrainian Liberation Union”: Unknown Documents and Facts]*. Intel [in Ukrainian].
- Richnyi zvit z naukovo-doslidnoi roboty Instytutu filosofii ta prirodznavstva za 1932 r. [Annual Report on the Research Activities of the Institute of Philosophy and Natural Sciences for the Year 1932]. (1932). *Prapor marksyzmu-leninizmu [The flag of Marxism-Leninism]*, 1, 3–8 [in Ukrainian].
- Semkovskiy, S. (1922). Marksyzm kak predmet prepodavaniya [Marxism as a Subject of Instruction]. *Put prosveshcheniya [Path to enlightenment]*, 4, 70–83 [in Russian].
- Senchenko, A., & Postolovska, A. (28 travnia, 1934). Partiina orhanizatsiia vseukrainskoi asotsiatsii markso-leninskikh instytutiv naperedodni chystky [Party Organization of the All-Ukrainian Association of Marx-Lenin Institutes on the Eve of the Purge]. *Komunist [Communist]*, 3 [in Ukrainian].

- Shevchenko, L. (2007). “Kontrevoliutsiina trotskistska hrupa” v Instytuti filosofii v konteksti spravy “VUAMLINu” [“Counter-revolutionary Trotskyist Group” at the Institute of Philosophy in the Context of the “VUAMLIN Case”]. In P. T. Tronko (Ed.), *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (Zbirnyk statei)* [History of Ukraine: Lesser-Known Names, Events, and Facts (Collection of Articles)] (Vol. 34, pp. 54–67). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shudryk, I. (2012). *Istoriia filosofskoi dumky v Slobidskii Ukraini* [History of Philosophical Thought in Slobzhanshchyna Ukraine]. KhDUKht [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M. (1926). Pidsumky “literaturnoi dyskusii” [Results of the “Literary Discussion”]. *Bilshovyk Ukrainy [Bolshevik of Ukraine]*, 1, 18–36 [in Ukrainian].
- Sprava Durdukivskoho V. F. [The Case of Durdukivskiy V. F.] (F. 263, Spr. 57133-fp). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob’iednan Ukrainy, m. Kyiv [in Ukrainian].
- Stryzhak, Ye. (2007). Instytut Chervonoï profesury (1929–1937): u poshukakh bilshovytskoi alternatyvy “starii profesuri” [The Red Professoriate Institute (1929–1937): In Search of Bolshevik Alternative to the “Old Professoriate”]. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches] (Vol. 17, pp. 307–319). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Tardov, M., & Fridel, M. (1934, 5 sichnia). Peremozhnym shliakhom [By the Path of Victory]. *Komunist [Communist]*, 5, 3 [in Ukrainian].
- Tkachuk, M. L., & Pastushenko L. A. (2017). Mishchenko Fedir Ivanovych. In M. L. Tkachuk, & V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924* [Kiev Theological Academy in Names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 v. (Vol. 2: L–Ya, pp. 50–53). Publishing house “Kyievo-Mohylianska akademiia” [“Kyiv-Mohyla Academy”] [in Ukrainian].
- Tovarystvo “Voiovnnychi materialist Ukrainy” [Society “Militant Materialist of Ukraine”]. (1927). *Molodniak*, 10, 125 [in Ukrainian].
- Voiovnnychi bezvirnyk [Militant Atheist]*. (1929, 20 bereznia), 5 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky 1923–1927* [Diaries 1923–1927]. ZAT “Hazeta RADA” [in Ukrainian].
- Yurkova, O. (2015). Diiachi nauky v poli zoru dyktatury [Scientists in the Gaze of the Dictatorship]. In S. Kulchytskyi (Ed.), *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928): in 2 v.* (Vol. 2, pp. 5–56). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Yurynets, V. (1926, 18 kvitnia). Z nahody literaturnoi dyskusii [On the Occasion of the Literary Discussion]. *Komunist [Communist]*, 87 [in Ukrainian].
- Yurynets, Ya. (2016). Semen Semkovskiy i stanovlennia filosofii pryrodoznavstva v Ukraini 1920-1930-kh rr. [Semen Semkovsky and the Formation of the Philosophy of Natural Sciences in Ukraine in the 1920s–1930s]. *Mahisterium. Istoryko-filosofski studii*, 65, 84–90 [in Ukrainian].
- Za voiovnnychi materialism [For Militant Materialism]. (1929). *Bilshovyk [Bolshevik]*, 10, 78–84 [in Ukrainian].
- Zhovtnevyi, N. (1937, 21 kvitnia). Chomu sklaly zbroiu voiovnnychi bezvirnyky? [Why did Militant Atheists Lay Down Their Weapons?] *Komunist [Communist]*, 92, 3–4 [in Ukrainian].

Yaryna Yurynets

SOVIET POLICY OF “MILITARISM” AND THE FORMATION OF A TOTALITARIAN REGIME IN UKRAINE IN THE 1920s-1930s

The article analyzes the peculiarities of the formation period of a totalitarian regime and ideological dictatorship in Soviet Ukraine during the 1920s-1930s. One of the key characteristics of this stage is the constant narrative of struggle imposed both against external enemies and on internal “fronts”. This narrative aimed to foster a “militaristic” fervor in society, contributing to the consolidation of the foundations of totalitarianism and the gradual Sovietization of education and science. The aggressiveness of the regime, reaching its peak during the mass repressions of the “Great Terror” era, upheld and firmly established the “correct” ideological direction of development in all spheres of life, including science, education, and culture. The term “militarism” in relation to the processes characteristic of Ukraine in the 1920s-1930s reflects the state described by Thomas Hobbes as a “war of all against all”, where the line between “friends” and “foes” is manipulatively blurred. As demonstrated in the article, the Soviet-imposed ethos of “militarism” towards imaginary enemies, former colleagues, family, and even oneself formed the basis of intellectual life during the mentioned period. The peculiarities of this ethos are analyzed in the context of the policies of “militant atheism” and “militant materialism”, the process of Sovietization of scientific and educational institutions, and the mass purges and repressions of the late 1930s. The proposed approach to analyzing the characteristics of the Ukrainian intellectual environment of the 1920s-1930s through the lens of the narrative of “militarism” contributes to a comprehensive understanding of intellectual processes, including philosophical ones, during the Soviet era.

Keywords: history of philosophy, Ukrainian philosophy, Soviet philosophy, ideology, totalitarianism, militant atheism, militant materialism, literary and philosophical discussions in Ukraine of the 1920s-1930s, repression.

Матеріал надійшов 30.03.2023

